

Рецензії та огляди

Приймак О.М. Селянство Південної України : соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ століть. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 458 с.

Це не перша спроба рецензувати монографію Олега Приймака, яка нещодавно побачила світ. У поточному році на неї вже відгукнулися вчені О. Ігнатуша, М. Якименко та В. Космина. Їхні висновки про те, що праця О. Приймака є цілісним системним дослідженням соціальної історії селян Південної України доби ринково-капіталістичної трансформації, водночас – підґрунтям для розуміння багатьох соціальних явищ у сучасному українському селі в цілому вірно відбивають значення книги запорізького історика. Проте, беручи до уваги, що фундаментальні студії з масової історії не так часто з'являються з під пера науковців, вважаю за потрібне долучитися до розпочатої дискусії й наголосити на наступних аспектах отриманого дослідження.

Щодо актуальності теми монографії, то вона, oprіч зазначеного колегами «нинішнього реформування аграрного сектора», зумовлена самою непересічною роллю селянства в історії України. А вдалих напрацювань тут не так і багато, тим більше спроб, в яких автура прагнула б уникати нічим не виправданих теоретико-методологічних спрощень. До перспективних напрямків належить власне соціальна історія, котра претендує на поліструктурне, соціально-детерміноване, функціональне та інституціональне висвітлення складних суспільних явищ.

Поставлену мету автор монографії досягає через чітке формулювання об'єкта та предмету наукового пошуку, низки продуктивних епістемологічних прийомів, критичного погляду на упереджено-ідеологічні підходи, якими хибує чимало істориків. Крім того, він переконливо показує, чому власне регіональний зріз привернув його увагу. Тут його погляди значно солідарніші з аргументацією попередників.

Отож, прагнення «соціологізувати» селянську історичну проблематику на сучасному (мультипарадигмальному) рівні видається вповні виправданим. Щоправда, текст монографії містить достатню кількість порівняно маловживаних істориками термінів, але, судячи з усього, автор належно опанував їхній зміст. Він сміливо використав такі поняття як «соціальна місія», «стратифікація», «соціальна мобільність», «свідомість», «патримоніальність», «ціле раціональність», «атраактивні регулятори» та ін.

Наукова робота О. Приймака приваблює оригінальністю постановки проблем, яка притаманна новітній запорізькій школі істориків. Залучивши в «союзники» доробок, а значною мірою способи аналізу, термінологію колег-соціологів, він взявся вести кваліфіковану мову про соціальний устрій, відносини, інститути, форми самоорганізації, світогляд та свідомість селян. Це спонукало послуговуватися визнаними підходами та методами дослідження, зокрема й таким, яким виправдано вважають міждисциплінарний синтез. Використано положення публікацій із історії селянства, історичного краєзнавства, історичної демографії, історичної психології та етнології, власне соціальної історії. У прагненні оптимізувати своє бачення проблеми, О. Приймак слушно виділив із загальної маси відомі та доцільні з погляду визначеного предмета дослідження розвідки. Зрозуміло, що як і в будь-якій фундаментальній праці уникнути «втраг відбору» йому не вдалося. Втім, виправданням може слугувати той факт, що коли мова йде про студії такого об'єкта як селянство, історіографічний огляд може бути безмежним.

Структура дослідження не викликає особливих заперечень. Розділи й підрозділи книги досить добре продумані. Список джерел та літератури налічує 995 позицій, що становить

лише частину реально опрацьованих автором матеріалів. Змістовними, такими що конкретизують реальний доробок автора, є прикінцеві додатки.

Обрані хронологічні рамки дослідження потребують деякого уточнення. Взагалі метафора «друга половина XIX – початок XX ст.» (як і запропонований її різновид – «кінець XIX – початок XX ст.») продовжує «успішно працювати» в історичній науці; за нею закріпився імідж меж, які визнані, не викликають особливих заперечень та не потребують надмірних і марудних пояснень історика. Проте зроблена О. Приймаком аргументація видається дещо штучною, позаяк ґрунтована на двох мало сумісних речах: етапності в розвитку селянського законодавства Російської імперії і «припиненні еволюційного розвитку суспільного... життя».

У першому розділі проаналізовано проблеми ролі, місця селянства в соціальному просторі регіону, селянського питання у політиці імперської влади, соціальної допомоги та освіти, соціальних експериментів на селі. Комплексну картину соціальної трансформації селянської верстви подано на високому пізнавальному рівні, щоправда, використане в назві поняття «детермінанти» (причини) видається дещо спрощеним, бо в розділі йдеться не лише про чинники, що визначали появу, трансформацію явищ, а й висвітлено сутність ключових соціальних ознак та процесів.

У другому розділі О. Приймак розкриває селянський соціальний простір, акцентує увагу на «загально спільних» рисах, подає докладну картину соціально-організаційної структури, простежує демографічну ситуацію на селі, а також з'ясовує тенденції складних і суперечливих змін соціальної стратифікації та мобільності селян. У третьому розділі веде мову про порівняно більш досліджені типи та форми соціальної організації селян. Здобутком автора тут є деталізований аналіз специфіки південноукраїнських сільських громад, їхньої еволюції в умовах Столипінської аграрної реформи. Якісно по-новому оцінено роль асоціативних форм соціальної самореалізації – толоки, супряги, артілі, також кредитних, позичково-ощадних та ін. товариств. Серед низки піднесених важливих проблем, які безсумнівно зацікавлять фахівців, потрібно назвати класифікацію й предметний аналіз функцій селянської родини.

Завершальний четвертий розділ відбиває інституціональні засади селянського повсякдення. До регуляторів атрактивного змісту віднесено соціетальну психіку, віру, потребу співіснування, елементи традиційного світогляду, схильність до входження у склад корпоративних форм соціальної організації. Як певну протилежність їм подано інноваційний світогляд, дрібнопідприємницьку свідомість, раціональну мотивацію та ін. Своєрідну «пом'якшувальну» роль відведено родині та громаді. Четвертий підрозділ розділу використано для творення узагальненого соціального образу селянства регіону, який подано через призму соціальних портретів.

Висновки, запропоновані О. Приймаком, добре продумані, термінологічно вивірені, змістовно акумулюють значний фактологічний матеріал, створюють підстави для переосмислення ширшого кола проблем українського суспільства Півдня України і Наддніпрянщини рубежу XIX–XX ст. у цілому. Основне міркування полягає вочевидь у тому, що попри збереження базового пласту атрактивних регуляторів (світоглядного традиціоналізму, патріархальності, звичаєвості, фаталізму та утопічності), в буденному мисленні селян краю вже «вкоренилися елементи соціальних інститутів підприємництва, приватної власності та конкурентності». Автор чітко окреслює соціальний образ південноукраїнського селянства, показує його відмінності власне в регіональному зрізі, порівнює з правобережним, лівобережним та т.зв. «загальноросійським» аналогами.

Рецензована монографія містить багато оригінального. З глибоким знанням проблеми дано характеристику селянству як головному соціальному донору міст, постачальнику сільськогосподарської продукції та товарних обсягів збіжжя. При цьому автор помітно відійшов від звичного для багатьох істориків критично-осудливого погляду на діяльність урядових кіл, їхні прорахунки аргументував відсутністю досвіду регулювання соціально-демографічної сфери на селі. Наважився на це навіть попри ту обставину, що соціально підтримувати владі вдавалося мало кого (згідно з найоптимістичнішими підрахунками, лише близько сьомої частини нужденних).

Як і кожне фундаментальне дослідження монографія має певні упущення, спрощення й дискусійні моменти. До вказаних додамо ще й такі: вповні поділяючи міркування автора, що «селянство зберігало значну соціальну дистанцію до влади», гадаю, не варто було подавати їх у

контексті «дотримання принципу», позаяк людина «від плуга» не мислила категоріями наукових систем, теорій чи доктрин. Аналогічну заувагу варто адресувати до слів «соціальна мобільність розглядалася потенційними середняками та сільською біднотою» та ін.

Текст книги вичитаний, проте навряд чи все виглядає досконалим із погляду використання україномовних відповідників: «по прискоренню» вжито замість «з пришвидшення»; «приходська школа» – «парафіяльна школа»; «у повній мірі» – «повною мірою»; «не дивлячись на» – «незважаючи на», «самоуправління» – «самоврядування» тощо. Напевне дослідник мав право на власний стиль історіописання, тим більше, що абсолютну більшість використаної «допоміжної» лексики запозичив із регіонального мовлення, однак, думаю, орієнтація на норми сучасного правопису була б прийнятнішою.

Доцільно було б, спираючись на залучений і скрупульозно проаналізований фактологічний матеріал, системніше подати компаративне співставлення з подібними процесами в решті регіонів тогочасної України, Російської імперії, країнах Європи. Ці порівняння дали б змогу рельєфніше показати подібність (чи відмінність) та специфіку розвитку соціальної сфери селянства Півдня України.

Уже традиційно для «південних» українських дослідників О. Приймак мало уваги звернув на етнічний (етнокультурний) аспект. Таку потребу пояснюємо тією обставиною, що тлумачення окремих проблем вочевидь потребувало цієї корекції. Так, ведучи мову про втягування до міст певної частини сільського населення, дослідник лише «зблизив» німецьких, єврейських, болгарських, грецьких колоністів із південноукраїнськими селянами на основі причетності всіх до землеробської праці, але нічого не сказав про істотні відмінності в прагненнях залишатися землеробами навіть між українськими та російськими хліборобами. Взагалі спроба показати селянство Півдня України як щось цілісне й майже монолітне («південноукраїнське») видається не зовсім виправданою, хоча вона й дала змогу авторові докладніше зосередитися на власне соціальних характеристиках феномену.

Автором допущено окремі, на жаль, дотепер досить широко поширені в українській історіографії термінологічні неточності, приміром, що селяни знаходилися «під впливом консервативних переконань». Світ селянина, гадаю, не доцільно характеризувати як «консервативний» (такий, що захищає старе, віджиле), тому що цей термін не зовсім адекватно відображає його – селянина – самобутню соціокультурну ідентичність.

Обраний О. Приймаком підхід позначився ще на одній особливості монографії: автор фактично не персоніфікував селян на рівні індивідів, уникнув їхньої типологізації згідно з відомим мікроісторичним методом (за незначним виключенням, щодо типів селян, виведених у художній літературі), щоправда, він по-новому підійшов до структуризації селянської спільноти, що дало йому змогу не тільки почасти компенсувати цю втрату, а й уможливило якісно глибокий та продуктивний погляд на соціальну портретику.

Також у тексті монографії трапляється чимало «глухих посилань», причому зміст деяких із них може бути малозрозумілим навіть підготовленим читачам.

У цілому рецензована монографія О. Приймака вдало розв'язує важливу наукову проблему, бо є суттєвим доповненням до всіх попередніх спроб створити цілісно-синтезовану картину селянської спільноти України «епохи капіталізму». Вона виконана на основі творчого використання новітніх набутків історіографії, суміжних гуманітарних наук (передусім соціології) та істотного розширення діапазону сучасних пізнавальних можливостей.

Юрій Присяжнюк

